

čitateljskoj publici kojoj je namijenjeno nekoliko ilustrativnih priloga sa zanimljivim pojedinostima iz povijesti davnih civilizacija i suvremene civilizacije. Također, dijelovi knjige mogu se primjenjivati kao priručna ili pomoćna literatura u nastavi, uključujući i srednjoškolsku nastavu iz područja etike. Knjiga po svojem sadržaju i ljudskom nastojanju autora ubraja se u filozofiju i sociologiju više razine smisla učenja, znanja i ponašanja ljudske vrste – svrstava se u višu razinu očovječenja čovjeka. Sadržaj knjige upućuje na razvoj ekologije ljudskoga uma i upotrebu razuma kao sredstva uvida u zbilju života.

Slavko Kulić

Maja Štambuk, Ivan Rogić, Anka Mišetić

PROSTOR IZA

Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo

Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«,
Zagreb, 2002, 421 str.

Zbornik radova u izdanju Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, sadrži tekstove različitih autora (sociologa, demografa, povjesničara, ekonomista) koji pišu o procesu, obuhvatima i dosezima modernizacije hrvatskog sela, od povijesnog nasljeđa, problema hrvatskog rurisa u recentnom vremenu sve do predikcije o mogućim transformacijama u budućnosti. Zbornik je strukturiran po poglavljima (ukupno četiri), a u njima se nalazi petnaest tekstova od četrnaest autora.

U *Uvodu* Maja Štambuk piše na temu: **Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma**. Autorica se u tekstu bavi tranzicijskim procesima koji označavaju postupan prijelaz iz tradicionalnog u moderno društvo, koristeći pritom analitičku shemu B. Kaysera, provjerenu i upotrebljenu u proučavanju francuskog seoskog ambijenta i pripadajućeg socijalnog prostora. Koja su temeljna obilježja te she-

me? Tročlana struktura polazi od **kompozicije ruralnog društva**, zatim slijedi **dekompozicija** i na kraju treća faza, **rekompozicija**. **Kompozicija** označava dugo razdoblje (do posljednje četvrtine 19. st.) u razvitku europskog rurisa, prepoznatog kao dugotrajna faza stabilnog i uhodanog suživota različitih socijalnih slojeva čiji socijetalni okvir je uglavnom feudalizam. Sklad prekida urbani i industrijski razvitak (faza **dekompozicije**), što značajno mijenja kako strukturalnu tako i simboličku dimenziju europskih društava (posebno europski Zapad). Nakon Drugog Svjetskog rata urbanizacija sela sve više »briše« oštru granicu ruralnog i urbanog, a kasniji postmoderni procesi sa naglaskom na kvaliteti življenja daju novu dimenziju seoskom prostoru. To je treća faza ili **rekompozicija**. Gdje je tu Hrvatska? Europski periferijski prostor, praćen polukolonijalnim statusom i državnim nesamostalnošću, onemogućio je recepciju glavnih civilizacijskih tokova iz europske jezgre i usporio modernizaciju hrvatskog prostora. Industrijalizacija kao temelj modernizacijske paradigme kasni u Hrvatskoj čitavo stoljeće u odnosu na prve industrijske zemlje. I dok je socijalizam inicirao jači razvoj industrije, što je dovelo do socijalističke polumodernizacije (Županov), tek potpuna nacionalna suverenost otvara prostor za priključenje europskom razvoju. No tu, što pokazuje proteklo desetljeće, dolazi do teških konflikata između socijalnih aktera nosilaca modernizacijskih procesa i onih drugih (još uvijek brojnih i snažnih), čija paradigma je tradicionalno–autoritarna i nedemokratska. Dominacija kolektiva nad pojedincem, od seoskih zadruga, preko socijalističkog do nacionalnog kolektivizma, što inercijom, što lukavstvom političkog uma, i dalje strahovito opterećuje hrvatski politički i socijalni prostor i limitira njegovu modernizaciju.

U drugom dijelu Zbornika analiziraju se demografska obilježja hrvatskog sela između 1953. i 2001. g. U tekstu *Metodolo-*

gija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953.–2001., autor Nenad Pokos problematizira definicije sela i grada, navodeći primjere oscilacije u određenju tipova naselja u Hrvatskoj. Posljedica: u posljednjih nekoliko desetljeća broj gradskih naselja varirao je od 69 do 214, a kriteriji su se više puta mijenjali. I dok je u Popisima 1961. i 1971. korišten sociološko–statistički kriterij (kombinacija dviju varijabli: broj stanovnika i udio nepoljoprivrednog stanovništva), u narednim popisima, sve do posljednjega (2001), grad se određuje administrativnim putem, što samo (često bez ikakvih kriterija, osim političkih) povećava broj gradova u Hrvatskoj. Velike su se promjene dogodile u prostornoj distribuciji hrvatskog stanovništva od Popisa iz 1953. do onoga 2001. g. Depopulacija seoskog stanovništva iznosila je 36,9% a povećanje gradskog 152%. Pored urbano–industrijskog razvoja razlozi ovakvih promjena su i u nepostojanju suvislijih kriterija za definiranje urbanih lokaliteta. Anđelko Akrap analizira procese u hrvatskom seoskom stanovništvu u tekstu **Regionalne i naseljske značajke vitalnih procesa u hrvatskom seoskom stanovništvu**. Gospodarska struktura, sa dominacijom poljoprivrede, oblikovala je migracijske puteve unutar Hrvatske tijekom 20. st. Tako su pasivni, uglavnom planinsko–stočarski krajevi Hrvatske činili biološki rezervat za populacijsku obnovu bogatijih krajeva, naročito istočne Hrvatske. Agrarna kolonizacija i individualno preseljavanje pritom su bili modusi migracijskih kretanja iz Hrvatskog zagorja, Korduna, Banovine, Like, Gorskog kotara i Dalmatinske zagore u Istočnu Hrvatsku i Vojvodinu. Dolazi do neravnomjernog razvoja pojedinih hrvatskih regija, što sve više aktualizira pitanje regionalnog razvoja Hrvatske, ali i dovodi do dnevnopolitičke instrumentalizacije tog važnog pitanja. Tekst pod nazivom **Odabrane značajke demografske strukture seoskih naselja u Hrvat-**

skoj 1953.–1991. autora Dražena Živića sadrži analizu dobno–spolne, ekonomske i obrazovne strukture seoskog stanovništva u Hrvatskoj. Demografska struktura je posljedica i pokazatelj socijalnih procesa u razdoblju socijalističke Hrvatske (**industrijalizacija, urbanizacija, deagrarijacija, deruralizacija**), da bi promijenjena struktura stanovništva djelovala kao čimbenik (ne)razvoja u kasnijem razdoblju. Hrvatsko stanovništvo ima jaku tendenciju starenja, pa se tako udio mladih (0–19 g.) od 1961. do 1991. smanjio sa 34,3% na 26,2%. U isto vrijeme udio osoba starije dobi (60 g. i više) se povećao sa 11,8% na 17,5%. Uzroci ovih negativnih trendova su veliki ratni gubici, iseljavanje ali i sve prisutnija moderna vrednota u vrijednosnom korpusu hrvatskog stanovništva, **individualni utilitarizam**. Nakon ratnog debalansa u promatranom razdoblju dolazi do uravnoteženja spolne strukture stanovništva, pa je tako **opći koeficijent feminiteta** 1961. iznosio 109,4 a u 1991. 103,7. U ekonomskoj strukturi stanovništva poseban značaj ima proces smanjenja poljoprivrednog stanovništva u ukupnom, što je i najbolji pokazatelj intenziteta gospodarskog i socijalnog razvoja. Promjene (kvantitativna dimenzija) u Hrvatskoj su izrazito velike, a udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom je smanjen sa 56,4% 1953. na 9,1% 1991. g., no ostaje pitanje kvalitete ovog brzog socijalnog procesa i posljedica po ukupni društveni razvitak. Po udjelu poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, prednjači **Istočna Hrvatska** sa 13,2%, dok je najmanji udio u regiji **Sjeverno Hrvatsko primorje**, svega 2,3%. Obrazovna struktura pokazuje relativno slabu kvalifikacijsku i obrazovnu razinu hrvatskih građana, a posebno je problematičan nizak udio osoba sa fakultetskom spremom, svega 5,3% u ukupnoj populaciji i tek 3,2% među seoskim stanovništvom.

Treći dio zbornika obrađuje vezu seoskog prostora i okoliša.

U radu **Morfološki tipovi hrvatskog sela** autor Ante Marinović Uzelac tipologizira naselja u seoskom prostoru, te analizira raspored i oblike seoskih lokaliteta. Definicija sela se bitno promijenila. Tradicionalno, selo je definirano kao naselje čije se stanovništvo pretežito bavi poljodjelstvom, stočarstvom ili ribarstvom, dakle tzv. primarnim djelatnostima. No ta definicija više nije adekvatna sociostrukturnim obilježjima seoskog ambijenta u kojem nepoljoprivredno stanovništvo nadmašuje poljoprivredno. Proizvodnja se sve više izmješta izvan sela, pa selo ostaje mjesto stanovanja a sve manje mjesto rada. Što je selo a što zaselak? Autor navodi klasifikaciju Maximilliana Sorrea, po kojoj skupinu od 1–2 kuće, s najviše 15 stanovnika smatra **izoliranom kućom**, za zaselak je potrebno 2–25 kuća s 15–150 stanovnika, selo ima više od 25 kuća, a veliko selo više od 1000 stanovnika. Slijedi tekst Maje Štambuk i Anke Mišetić pod nazivom **Neki elementi socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela**. Infrastruktura naselja označava tehničku opremljenost potrebnu za uspješno funkcioniranje raznih službi i naselja u cjelini. Autorice su kao indikatore socijalne i tehničke infrastrukture u svojoj analizi obuhvatile **opremljenost naselja školom, zdravstvenom ustanovom, poštanskim i župnim uredom, poljoprivrednom zadrugom, veterinarskom službom te drugim stručnim službama**. Po podacima iz popisa 1991., 33,4% hrvatskih sela ima osnovnu školu, 10,2% poštu, 6,7% zdravstvenu ustanovu, 14,2% župni ured. Po popisu 2001. udio sela koja imaju osnovnu školu smanjio se na 27,0%, dok se nešto povećao broj sela sa župnim uredom i poštom. Marijan Matić u radu **Povijesne okolnosti evolucije seljačkog posjeda u Hrvatskoj u 20. st.** analizira oblike vlasništva i njihov utjecaj na transformaciju seoskog prostora. Ukidanjem kmetskih odnosa 1848. g. afirmiraju se dva tipa seljačkih gospodarstava, individualno i zadružno. Kasnije, raspadom

kućnih zadruga povećava se broj individualnih gazdinstava na selu. Usitnjenost posjeda obilježava hrvatsku poljoprivredu i brana je njezinoj intenzivnijoj modernizaciji. Tako je po popisu 1931. u Hrvatskoj bilo 41,62% posjeda do 2 ha, a od 2–5 ha 36,34% posjeda. Kolonizacija stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji, osim sociogospodarske imala je značajnu nacionalnu dimenziju (naseljavanje uglavnom srpskih dobrovoljaca u hrvatske i druge ne-srpske krajeve). Agrarne reforme i kolonizacija se nastavljaju i u razdoblju nakon drugog svjetskog rata, a tu je i neuspjeh pokušaj stvaranja seljačkih zadruga na socijalističkim principima, od čega se ubrzo odustaje. U tekstu Antuna Šundalića **Evolucija seljačkog posjeda i njezin utjecaj na seoski okoliš** saznajemo na koji način socioekonomska struktura seoskog prostora mijenja ekološku dimenziju sela. Hrvatsko selo je devastirano, a postsocijalističko razdoblje i socijalni akteri koji u njemu djeluju imaju težak zadatak: **revitalizirati hrvatsko selo**. Nameće se pitanje kako u novim okolnostima oživjeti periferijski prostor? Selo se napušta, depopulacija razara primarnu socijalnu strukturu i dovodi do sve većeg broja starih poljoprivrednika. Koja je perspektiva njihovih posjeda? Autor navodi četiri mogućnosti: **nasljeđivanje, prodaju, zakup i zapuštanje**. Posljednja situacija (a sve češća!) je i najnepovoljnija, kako socijalno tako i ekološki, a rezultat je ukupna devastacija prostora. Milan Župančić u radu **Obiteljska poljoprivredna gospodarstva u Hrvatskoj** razmatra kretanje broja i promjenu zemljišnih kapaciteta obiteljskih gospodarstava. Broj obiteljskih gospodarstava u 20. st. kretao se od 407.000 1900. god. do 534.000 1991. god. Iako je u tih gotovo sto godina bilo manjih oscilacija (povećanja i smanjenja) evidentno je približno slično stanje u tim vremenskim intervalima. Znakovito je da posjed ostaje u velikoj većini vrlo sitan i nepodesan za gospodarsku aktivnost visoke akumulacije i produktivnosti. Soci-

jalizam je ograničio veličinu posjeda na 10 ha (agrarna reforma iz 1953.), da bi 1989. došlo do ukidanja te gornje granice veličine zemljišnog posjeda. Poljoprivredno stanovništvo se rapidno smanjivalo u razdoblju socijalizma. Tako je 1961. u Hrvatskoj udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu iznosio 43,9% da bi 1991. to iznosilo 9,1%. Josip Defilippis autor je teksta **Razvitak hrvatskog agrarnog krajolika**. U njemu se analizira međuodnos agrarnog sustava i agrarnog krajolika, sa naglaskom na eko-sustav i njegovo očuvanje/obnovu. Kako ističe autor tradicionalni seljak nestaje a time i njegova funkcija »vrtlara prirode«, zemlja postaje samo sredstvo a priroda se uništava i zagađuje. Hrvatska ima raznolik reljef i klimatske prilike pa je to dovelo do oblikovanja četiriju različitih poljoprivrednih rajona: **slavonski-nizinski**, obuhvaća oko 23% površine Hrvatske, **srednje-hrvatski**, oko 30%, **goransko-lički**, oko 15% i **jadranski rajon**, 31,6% površine Hrvatske. Obradive površine rastu sve do pred drugi svjetski rat, da bi zatim došlo do njihovog povećanja. Sa voćem je situacija raznolika. Dok u razdoblju od 1921. do 1990. broj stabala jabuka raste od 1,4 na 3,4 milijuna a krušaka od 710 tisuća na 1,4 milijuna stabala, broj maslinovih stabala je pao sa 5,6 na 3,3 milijuna. Rat je (1991.-1995.) dodatno smanjio broj obradivih površina i ukupno negativno djelovao na hrvatski krajolik. Znatno dio naselja je napušten a polja i šume u zonama ratnih sukoba su minirana. Kakav će biti hrvatski krajolik u budućnosti, to je, kako ističe autor, tema za razmišljanje. Ivan Cifrić u radu **Zagađivanje i ugrožavanje seoskog okoliša**, pažnju usmjerava na eko-sferu seoskog ambijenta i navodi različite uzroke koji su doveli do zagađenja. Kako socijalni kontekst djeluje na zagađenje okoliša? Prvi čimbenik koji autor razmatra je **nekontrolirana sječa šume**. Poseban problem pritom je izvoz sirovine (trupaca) što ponekad poprima nekontrolirane razmjere. U Hrvatskoj je oko 43 % teritorija prekrive-

no šumom. Dalje, **erozija tla**. Najveći problemi sa tlom su u Istri u kojoj erodira 100-200 tona materijala po hektaru godišnje. Treći čimbenik je **širenje industrije**. I dok je ranije grad bio glavni (i gotovo jedini) zagađivač, selo sve više postaje partner gradu u zagađivanju okoliša. Pored urbanizacije seoskog prostora, industrijalizacija poljoprivrede značajno pridonosi ekološkim problemima na selu. Pored ovih, navode se i slijedeći razlozi koji ugrožavaju seoski ambijent: **širenje naselja, kemizacija u poljoprivredi i domaćinstvu, hidromelioracija, neuređena odlagališta, standard domaćinstva, onečišćenost rijeka, požari u okolišu, prekogranično onečišćenje zraka, biogusarski i genetski eksperimenti, rat i agresija**.

U četvrtom dijelu zbornika aktualiziraju se pitanja budućnosti seoskog svijeta. Kakva je budućnost sela i seljaštva? Vladimir Lay u radu **Prilozi osmišljavanju usmjeravanja razvitka ruralnih prostora Hrvatske na osnovama ekološke i gospodarske održivosti** analizira što se sve događa s ruralnim prostorima i socijalnim zajednicama u Hrvatskoj. Autor konstatira da Hrvatska nema strategiju razvitka ruralnih zajednica i prostorni plan koji bi uključivao ekološku dimenziju i održivi razvoj mikrosocijalnog ambijenta lokalnih zajednica. Planiranje, ako ga je i bilo, više je legitimiralo »brigu« političkog establishmenta nego što je razvijalo prostor. Uostalom, jedno banalno a tako logično pitanje nije postavljeno: što je se od tih planova ostvarilo? Seoske zajednice neprestano odumiru, depopulacija razara i čini invalidnim hrvatski periferijski prostor, a ti prostori nemaju više unutrašnjih snaga za promjenu trenda. Ima li rješenja? Ekološki čimbenici u selu kao što su (čisti) zrak, (pitka) voda i (plodno) tlo, još uvijek su visoke kvalitete. I tu bi moglo biti rješenje. Postmoderni obrazac življenja uzima kvalitetu života kao nezaobilaznu vrednotu koju se želi ostvariti, pa bi održivo korištenje prirodnih kapitala Hrvatske trebao postati i »adut« u revitalizaciji

seoskog ambijenta. No to će ovisiti o »pametnoj« državnoj politici, u protivnom, politički i ini moćnici će iskoristiti te blagodati za vlastiti probitak, a ti prostori će postati periferija periferije. U tekstu **Oslo nac na razvitak »odozdo« i lokalne razvojne inicijative – moguća opcija za razvitak sela u Hrvatskoj?** autorica Sanja Maleković analizira ulogu lokalnih socijalnih aktera u razvitku lokalnog prostora. Nasuprot državnoj politici (često neefikasnoj) i rješenjima »odozgo« u posljednja dva desetljeća sve više se nameće alternativni model rješavanja lokalnih problema, tzv. razvitak »odozdo«. Novi pristup uzima u obzir »identitet« lokalnog prostora, koji se ne promatra samo kao geografska cjelina, već se uključuju i druge komponente (sociokulturne, socioekonomske i dr.) koje su u funkciji razvoja prostora. Endogeni razvitak na novi način postavlja odnos centra i periferije, a periferija bi trebala prestati biti loša preslika centra (ili u drugoj varijanti zatvoreno društvo/zajednica). Alternativa koja se nudi aktivira potencijale lokalnog prostora, što bi moglo zadržati populaciju a u boljoj varijanti privući i neke nove stanovnike, željne mira, prirode i kvalitetnog življenja. Socijalni akteri koji mogu ostvariti ovaj tip razvoja lokalnih zajednica su **lokalne vlade, predstavnici centralne vlade na lokalnoj razini, »samonikle« i privatne institucije**. Iskustva nekih europskih zemalja (Italija, Njemačka, Austrija) mogu biti dragocjena za promjenu atmosfere u odnosu na ova pitanja u Hrvatskoj. Ivan Rogić se bavi pitanjem aktera koji mogu promijeniti prilike na hrvatskom selu a nalaze razmišljanja iznosi u tekstu **Razvojni sudionici hrvatskog sela i njihove strategije**. Nakon nabrojavanja mnoštva različitih aktera (seosko pučanstvo, gradsko pučanstvo, useljenici s istoka, državna administracija, javna poduzeća, korporacije, seljačke zadruge, religijske ustanove), autor nudi tri scenarija za budućnost hrvatskog sela. O čemu je riječ? Prva moguća solucija je: **Selo–soci-**

jalni azil. Perspektiva sela se promatra kroz socijalno–zaštitnu optiku, a selo bi postalo utočište za stare, nemoćne i one koji nisu uspjeli u urbanim lokalitetima. Slika sela koju stvara urbana populacija (najčešće i sama seljačkog porijekla) je uglavnom stereotipna i kako ističe Rogić, rasistička, a svodi se na povezivanje negativnih strana urbane stvarnosti sa navodno »tipičnim« seljačkim obilježjima (toliko otrcana etiketa: seljačine!). Ovakvo hrvatsko selo bilo bi po mjeri inozemnih konkurenata koji ne žele da im na putu prodaje njihovih proizvoda stoji razvijena domaća poljoprivreda. Drugi scenarij je nazvan: **Selo–pomoćna adresa u subregionalnoj alokaciji industrije**. Noviji procesi u sferi tehničkog sadržavaju tendenciju da se industrija alocira u prostor i tako smanji opterećenje gradskih središta. Umjesto seljenja rada, kao jeftinija varijanta događa se seljenje kapitala. Ovakav model razvitka utječe na stvaranje sloja seljaka–radnika ili mješovito kućanstvo. I treća varijanta mogućeg razvitka sela je: **Postmoderno selo**. Selo u ovom scenariju nije periferijski zamišljeno, kao ono »dolje«, »na rubu« i sl., nego u dinamici građanskog društva jedan poseban lik. Ovakav tip sela temelji se na ekološkoj dimenziji, a prepoznatljiv je kao topos koji ima vlastiti socijalni i kulturni identitet. Problem je u tome što ovaj scenarij seoske budućnosti podupire tek manji dio aktera koji ga mogu oblikovati. Njemu u prilog ide nova razvojna paradigma, koja inicira obnovu autoriteta prirode kao i spoznaja da je svako oblikovanje prostora »odozgo«, političkim odlukama iz centra, samo permanentno proizvođenje totalitarnih poticaja i impulsa. Stoga Rogić zagovara oblikovanje **novog saveza za selo**, što bi trebao biti poziv za obnovu lokalnih zajednica. I na kraju, slijedi tekst Maje Štambuk **Selo u europskom iskustvu**. Kakvo je europsko iskustvo? Europska Unija je još prije petnaest godina ustanovila kakvo je stanje u seoskom prostoru zemalja Unije. Ta analiza iznijela je činjenično

stanje i snimila postojeće probleme koji se mogu sažeti u tri velike skupine: **pritisak modernog života, ruralno propadanje i položaj marginalnog područja**. Industrija i promet zagađuju seoski ambijent što samo pojačava agrarnu depopulaciju i čini seoski prostor perifernim. Cilj politike zemalja Europske Unije je razvoj i obnova seoskih lokaliteta. Obiteljskom gospodarstvu se daje potpora a pritom se kao cilj postavlja integrirani razvitak sela koji će uključiti gospodarski, društveni i okolišni pristup. Autoricu zanima revitalizacija hrvatskog ruralnog prostora. Hrvatsko selo luta i traži sebe u novom vremenu, a dugotrajna odsutnost strategije razvitka sela čini stanje teškim. Ima li izlaza? Rekompozicija hrvatskog sela nije povratak nekoj »idiličnoj« patrijarhalnoj slici ognjišta, nego novi razvoj koji mora uvažiti činjenicu da poljoprivrednici čine manjinu u selu. Urbanizacija seoskog prostora, afirmacija obiteljskih gospodarstava, ekološka poljoprivreda i sve to uz državnu potporu i aktivizaciju lokalnog stanovništva značajni su čimbenici moguće (i poželjne) strategije razvoja hrvatskog sela. Još samo da se to i ostvari.

Tekstovi u ovom zborniku analiziraju hrvatski periferni (seoski) prostor. Konstatacije i nalazi u tekstovima otkrivaju dosta sumornu zbilju seoskog krajolika a još više njegovog mikrosocijalnog ambijenta. Selo je ostarjelo, devastirano negližom, ratom i stalnim iseljavanjem, što upućuje na problem njegove revitalizacije. Postoji li interes i svijest o tome? Tekstovi u zborniku daju nadu da sve više raste spoznaja (barem u intelektualnim krugovima) da je potrebno nešto učiniti da se oživi hrvatski periferni prostor. Za to je potrebna državna strategija koja bi uključivala i lokalne aktere, sa ciljem obnove ali i očuvanja sociokulturnih i prirodnih identiteta seoskog prostora. Perspektiva sela ovisi ponajprije o aktivnostima hrvatskog političkog i gospodarskog establishmenta, njihove prijemčivosti za rezultate znanstvenih istraživanja i inkorporacije boljih primjera iz razvijenijih zemalja u hrvatsku zbilju. Poučeni dosadašnjim iskustvima – ne odišemo optimizmom.

Dragutin Babić